

Vári Pálné

Életrajz

Én nagyon későn ismertem meg az apai nagyapámat, Hochberger Lipótot [1870-es évek – 1930-as évek második fele] – nagyanyám már nem élt, nevére sem emlékszem –, mert anyámék, mikor én egy éves voltam, elváltak, és akkor megszakadt minden kapcsolat. Lehettem olyan 12 éves, amikor apám egyszer Miskolcon megjelent, és kérte anyámat, hogy szeretne magával felhozni Pestre, hogy a nagyapámat és a még élő nagybátyáimat megismerjem. És anyám hezitált, én meg azt mondtam, hogy igen. És akkor ismertem meg a nagyapámat és a még élő nagybátyáimat. A Nagymező utcában laktak. Gangos ház volt. A lakásukat inkább nevezem nagypolgári lakásnak. Amikor bementünk, az első blikk egy kicsit megdöbbenő volt, mert az első szoba teljesen nagyanyámról szólt. Ott volt egy vitrin, amiben az utolsó dolgok voltak, amikhez hozzányúlt: a szemüvege, a könyv, amit olvasott, minden, ami az élete utolsó napjaiban volt, mind ott volt, és az egész fal telis-tele volt az ő képeivel. Nagyapám egy nagyon bűbajos idős ember volt. Nekem akkor nagyon öregnek tűnt. Emlékezetem szerint zongorahangoló volt. Tudomásom szerint nagyapám vallásos volt. Azt is onnan tudtam meg, hogy vallásos, hogy én mint fiatal lány vacsora után akartam segíteni leszedni meg elmosogatni azt az egy-két tányért, és volt valami bejárónőjük, aki másnap mondta, hogy nem szólunk a nagypapának, de nem jól csináltam, mert én a tejest a hússal összemosogattam – mert énnekem fogalmam nem volt, hogy azt hogyan kell –, és innen tudtam, hogy kóser valószínűleg [lásd: étkezési törvények]. A fiúk – legalábbis tudtommal – nem voltak vallásosak. Apám biztos, hogy nem, nem is úgy nézett ki.

Hat fiú volt apáméknál. Abból egy öngyilkos lett, ha jól emlékszem, Józsinnak hívták. Volt a Náci. Annak volt két fia: a Rudi és az Ernő. A Rudival [Hochberger Rudolf, Izrael] lényegesen jobb kapcsolatom volt. Náci kiment családotul 1945-ben Izraelbe. Aztán volt az Ernő, a Dezső és a Tibi nagybátyám, akikkel utána tartottam is a kapcsolatot. Dezső volt a legkedvesebb nagybátyám. Ő is bőrös volt, bőrkereskedő. Gyakorlatilag a családnak az a része majdnem mind bőrös volt. Neki nem volt családja. Mauthausenban halt meg. Ők együtt voltak az Ernővel, és annyit tudott ő is róla, hogy nem sokkal a felszabadulás előtt tifuszt kapott, bevitték a kórházba, és soha többet nem találkoztak.

Az Hochberger Ernőék itt éltek Pesten. A felesége zsidó volt. Jól éltek végeredményben. Udvarolt a későbbi feleségének, és amikor a mamája haldoklott, a halálos ágyán megkérte a nagybátyámat, hogy ne hagyja el a lányát, és vegye feleségül. És mert tisztességes ember volt, feleségül vette. Volt két gyerekük. Nagyon sikerült gyerekek voltak. És meghalt mind a két gyerek: a fiút munkaszolgálatosnak vitték, nem került haza, a kislány pedig bujkált itt Pesten a németek elől, együtt a vőlegényével, és ott, ahol bujkáltak, hallották, hogy kiabálnak, hogy jönnek az utca végéről az oroszok. És nagyon boldogok voltak, hogy felszabadultak. És kézen fogva szaladtak az

oroszok elé. És az utca végén mentek ki a németek, megfordultak, legéppuskázták őket, és ott haltak meg – a felszabadulás napján. Az Ernő deportált volt, és arra jött haza, hogy egyik gyereke sincsen. És 1956-ban voltak ezek a zűrök [lásd: 1956-os forradalom] – a Manne Börgyárban volt ő a nyersbőrsztály vezetője. Nagyon közkedvelt ember volt a börgyárban, és valaki jóindulatúan figyelmeztette, hogy Hochberger úr, most egy darabig jó lenne, hogyha eltűnne. S akkor elszakadt nála a cérna, és azt mondta, hogy ő egy ilyen országban nem akar élni, és úgy döntött, hogy kivándorol Izraelbe, ahol Náci nevű nagybátyám élt a családjával. És rettenetesen agitált bennünket, hogy menjünk. Nevelőapám hajlamosnak mutatkozott. Én semmiképpen nem akartam menni. Mi abban az időben már különváltan éltünk a gyerekeim apjától. És mondom, hogy én nem vállalom fel három gyereket úgy, hogy elmenjek idegenbe egy rossz házassággal. De nagyon akartak menni, és én azon meggondolás alapján, hogy úgysem kapjuk meg a kivándorló útlevelet, mondtam, hogy jó, adjátok be. Na mit tesz Isten, megkaptuk. Akkor én határozottan nemet mondtam, mert nekem már akkor honvágyam volt, mielőtt elmentem volna. Mondtam, hogy én nem megyek anyukámék nélkül. Mert mi mehetnénk, ők pedig nem. Úgyhogy a nagybátyámék elmentek megbántva, mert nehezen emésztette meg, hogy mi nem akartunk elmenni. Ha jól emlékszem, úgy hívták a helyet, ahol laktak, hogy Petach Tikva. A nagybátyám börgyárban helyezkedett el. Viszonylag korán meghalt, a nagynénémrel semmilyen kapcsolatunk utána már nem volt.

Apám, Hochberger Miksa [1890-es évek – 1944], ha jól emlékszem, talán a harmadik fiú volt. Eredetileg zongorista volt. Az egész család zenélt, lévén nagyapám zongorához való kötődése. Kereskedőt akartak volna nevelni belőle, de hát a zene. És azt hiszem, hogy anyámék házassága is ezért ment tönkre – ők egy évig voltak házasok, akkor váltak el, amikor én megszülettem. Anyukám 18 éves volt, mikor férjhez ment. És ő nem szerette ezt a bohémnak nevezett életet, hogy hol itt dolgozik, hol ott dolgozik. Később aztán azt hiszem, kereskedő lett, de nem esküszöm rá. Borzasztó kevés az emlékem róla. Találkoztam még vele talán egyszer vagy kétszer. Felvidékre költözött, ha jól emlékszem, Eperjesre, ott elvette egy rabbinak a lányát. Abból a házasságból tudomásom szerint született két fia. Az egyiket ismertem, azt elhozta Pestre, hogy megismerjen. Nagyon aranyos gyerek volt, borzasztóan ragaszkodott hozzám. Aztán gondolom, 1944-ben az egész családot elvitték és kiirtották.

A nagypapámat úgy hívták, hogy Alsó Ferenc. A mondások szerint az egész család anyai részről erdélyi, és állítólag a nagypapámat egy erdélyi köznemesi család fogadta örökbe. Az Alsó neki nem magyarosított neve, eredetileg ezt kapta. Nagyapám 40 évig főtörzs foglár volt, katonai börtönben, a legmagasabb beosztásban. Nem tudom, mikor keveredtek ők Debrecenbe – mert Erdélyből aztán átkerültek Debrecenbe –, és még Debrecenben is azt hiszem, azt csinálhatta. Nagy népszerűségnek örvendett, fegyvert soha nem használt. Ahogy hallottam, voltak még az első világháború utántól olasz foglyok meg mindenféle náció, és amikor lázadás volt, fegyver nélkül lement a rabok közé, és mindig rendet tudott csinálni. A nagypapámnak van Ferenc József kitüntetése, amire nagyon büszke volt. Ő vallásos zsidó volt. Ez azt jelentette nekem, hogy soha nem reggelizett úgy, hogy előtte táleszben-tfilinben ne imádkozott volna. Nagyapám tartotta az ünnepeket. Ő, gondolom, így nevelkedett, és ahogy anyámtól tudtam, ő ugyanezt csinálta végig, amíg a katonaságnál szolgált. Tehát ott is betartotta ezeket, hogy reggel ima előtt nem evett. Az ünnepeket aztán mi is megtartottuk, már annyiban, hogy például hosszúnapot, hogy addig nem ültünk le vacsorázni, amíg nagypapa nem jött haza. 1944-ben halt meg, gázban. Deportálásban. Bár könnyöregtünk neki, mert volt papírja [Azaz voltak hamis papírjai – A szerk.], és a kinézete után

nyugodtan feljöhettek volna Pestre, talán lett volna mód, hogy valahol elbújtaszák őket. Nem volt hajlandó, mindig azt mondta, hogy mit ér az én életem, ha nem tudom, hogy veletek mi lesz.

A nagymama lánykori neve Grünstein Zseni volt. A nagymama csak annyira volt vallásos, hogy elment a nagyünnepeken a templomba. Az anyai nagyszülők részéről senkit sem ismertem. Hallomásból tudtam, hogy nagyanyámnak volt valami unokahúga, ha jól tudom, Marosvásárhelyen. Az anyai ág Marosvásárhelyről származott, anyám is marosvásárhelyi volt. Hogy mikor települhettek át, fogalmam sincs róla. Azt tudom, hogy anyám – mert apám pesti volt – 18 évesen ment férjhez. Tehát ők akkor már Magyarországon lehettek 1923-ban. Debrecenben éltek. Három gyerek volt nagyanyáméknál. Anyám, Margit született 1905-ben, és ő volt a legkisebb. Valamivel idősebb volt a nagybátyám, őt Gyulának hívták. És a legidősebb volt a nagynéném, azt Teréznek hívták. Gondolom, ő 1900 körül születhetett.

A családnak evvel a részével jó volt a kapcsolat. Nagybátyám, mióta visszaemlékszem rá, Bécsben élt. Nem találta meg itthon a számításait, és kiment Bécsbe. Kirakatrendező volt, Bécs legelső kirakatrendezője. Volt rá elképzelés, hogy majd kint fogok élni náluk egy darabig, mert én olyan pályára szerettem volna menni, ami csak Bécsben lehetett volna. Mozdulatművészeti főiskolára akartam menni. Közbeszólt a történelem. A nagybátyám elvett egy osztrák nőt. Még az Anschluss előtt úgy gondolta, hogy jobb, ha elmegy. Ki akart vándorolni. Ha jól emlékszem, Chilébe ment az utolsó hajóval. Akarta, hogy a felesége vele menjen, de ő nem akart vele menni. A későbbiekben állítólag kiderült, hogy fasiszta volt. Amikor vége volt a háborúnak, ha jól tudom, a nő valahol megtalálta a nagybátyámat, azzal, hogy szeretne utánamenni, de mondta, hogy köszöni szépen, ő ezt a részét lezárta az életének, és ott valakivel együtt él. Mi nem is láttuk azóta, hogy kiment. Terézék Pesten éltek sokáig, neki volt egy lánya. Aztán mikor befejeződött a háború, akkor előkerült a nevelőapám – ők bujkáltak itt-ott-amott, és valahogy megtalálták egymást. Apám rögtön nyitott egy optikai üzletet Miskolcon, és ők jobbnak látták, ha leköltöznék Miskolcra. Úgyhogy mikor anyámmal hazakeveredtünk a deportálásból, akkor ők már lent éltek Miskolcon apámmal. Aztán visszaköltöztek Pestre, és aztán utolsó éveikre leköltöztek Kecskemétre, és ott is haltak meg. Anyámnak nem volt szakmája. De mindenhez értett, mert borzasztó ügyességű volt. Mi nagyon csórók voltunk, úgyhogy a ruhákat mindig ő varrta nekem, és mindenki csodálkozott, hogy én mitől vagyok olyan elegáns. Attól, hogy anyám nagyon ügyesen varrt. Minden, amihez nyúlt, arannyá vált a kezében.

Tehát én Pesten születtem. 1924-ben. Aztán anyám elvált, még nem is voltam egy éves, akkor – gondolom – visszaköltöztetett Debrecenbe, és együtt laktunk az anyai nagyszülőkkel. S ha jól tudom, a nevelőapámmal Debrecenben ismerkedett meg. Nekem a nevelőapám olyan volt, mintha az apám lenne. Löwinger Lászlónak hívták, utána Ladányi lett belőle [lásd: névmagyarosítás]. Ő 1905-ben született, egyidős volt anyámmal. Fogalmam sincs róla, milyen végzettsége volt. A nevelőapám apja órás volt, lehet, hogy kitanulta a szakmát, de arra nem esküszöm meg. Mindennel foglalkozott, hogy meg tudjon élni.

Az ő szüleivel nagyon jó viszonyban voltunk. Ők Miskolcon éltek. Átköltöztünk Debrecenből Miskolcra, de fogalmam sincs, miért. Miskolcon teljesen vegyes környéken laktunk. Egy kis telken volt négy kis földszintes ház, ott volt egy házinéni, és rajta kívül volt három lakó. Amiben mi laktunk, anyámék, a nagyanyámék és én, az egy kétszoba-konyhás lakás volt és a WC az udvaron. A nagyszülők meg én az egyik szobában, a másikban meg anyámék. Könyvek voltak otthon. Nem

volt könyvtár, mert nem volt rá lehetőség, de azért naprakészen volt, amit én is megkaptam. Én nagyon sokat olvastam. Nagymosásra volt, hogy hívtak valakit, aki azt megcsinálta, de különben nem volt háztartási alkalmazott.

Én Miskolcon kezdtem az iskolákat. A zsidó elemiben kezdtem el az iskolát. Onnan kerültem át a zsidó polgári iskolába, ami azt hiszem, az életem egyik legmeghatározóbb része volt. Mert szerintem az ottani tanári kar magasan felülmúlta a mostani egyetemi tanárokat. Csak jót és szépet lehetett tanulni abban az iskolában, és magas szinten. Az iskolába nagyon sok keresztény lány is járt, mert iskolán belül működött egy tanítónőképző, ahova nagyon sokan jártak az ország különböző részéről, keresztény lányok is. Szóval nem volt egy bigott iskola. Én jó tanuló voltam. Abban az időben – legalábbis nálunk a családban – mindenki beszélt németül. A németet külön tanultuk. A lehetőségekhez képest jártam különóra. Akkor még tudtam héberül olvasni. Borzasztóan szerettem a hittantanárt, ha jól emlékszem, Büchler bácsinak hívták. Egy tüneményes öregúr volt, mindenki hülyének vette. De hát akkor megtanultam héberül olvasni. Zenét nem tanultam, énekkarra jártam az iskolába. Torna volt a kedvenc tárgyam. Jártam külön tornára. Az iskolában tanított egy fiatal tornatanárnő, akinek volt egy privát mozdulatművészeti iskolája, s ahhoz jártam. Ez inkább a művészet felé hajlott, mint a sport felé. Szerettem csinálni, és ő is, meg volt, hogy jártam máshoz is, aki egy-egy előadásra vagy valamire felkészített, és mindenki azt mondta, hogy igen nagy tehetséget látnak bennem. És én szerettem, és gondoltam, ez egy nagyon szép pálya, és ezt kéne csinálni. Nem, mert beleszóltak a németek. Én soha nem voltam egy nagy barátkozó. Voltak persze olyan barátok, akik meghatározók voltak az életemben, de nagyon kevés. Fiatalabb években, mikor a nagynénémek még Pesten voltak, sokat voltam fent, Pesten a szünidőben. Emlékszem, anyámék voltak síelni, de úgy komplett nagy nyaralások nem voltak. Egyszer voltam bálban életemben, akkor lehettem 17-18 éves. Én már nem is tudom, kinek a rendezvénye volt, de egy nagyszabású bál volt. Anyám kísért, és akkor volt egy nagy szerelem, és az. Szép volt, emlékezetes volt.

Templomba akkor mentem, ha látogatóban voltam, hogyha nagyünnepek voltak, akkor elmentem, mert nagyünnepekkor elment nagyanyám is. Meg hát az volt egy ilyen találkozóhely. Nem szerettem, mert nem arról szólt, amiről kellett volna. A vallás mint olyan, se a zsidó, se más vallás nem vonz igazából. Mert én bigottnak tartom. De hát ezt mindenkinek a szíve joga úgy gyakorolni, ahogy ő szereti. Miskolcon én két templomra emlékszem. Volt egy a Palóci utcán, nem messze tőlünk, nagypapám oda járt, és volt a Kazinczy templom, ami a legnagyobb zsidó templom volt. Nagyünnepekre készültek a szép, divatos ruhák, és akkor kiöltözködött mindenki, és rázta a rongyot. A templomban is ha felmentem a női részre, akkor nem az imádkozás volt a fő, hanem a beszélgetés meg a pletyka. És ez nekem igazából nem tetszett.

Cionizmusról akkor hallottam, mikor már nagyobb lány voltam. Már a polgári után. Mert volt néhány kassai barátom, nagyon jó haverok, fiúk, és az egyik nagyon nagy cionista volt. Erdőkitermeléssel foglalkoztak, és nagyon sok zsidót segített át, gondolom, Magyarországon keresztül aliákban, hogy ki tudjanak menni. Vele jóban voltam, de a cionizmussal nem igazán foglalkoztam.

Mivel nem volt tehetős a család, amikor elvégeztem a négy polgárit, tovább akartam tanulni, de gimnáziumra nem volt pénz, úgyhogy beíratlak engem a női ipariskolába, ahol amellet, hogy magas szinten a művészettörténetről kezdve mindent tanítottak, tantárgy volt a szabás-varrás. Azt

hiszem, nem tévedek, én voltam az egyetlen zsidó az iskolában. Sokáig nem éreztem megkülönböztetést igazából. Feltűnő volt, hogy a katolikusok és a keresztények [azaz a protestánsok] sokkal nagyobb ellenségek voltak egymással szemben – valószínű, én egyedül kiestem ebből a szórásból. De arra emlékszem, hogy ott kicsit mindig rá kellett hajtanom a jó jegyekért. Tehát valahogy bizonyítani kellett, hogy azokat a jó jegyeket megérdemlem. Aztán a későbbiekben voltak antiszemita megnyilvánulások. Az egyik legjobb barátnőmnek nevezett nagyon helyes keresztény lány egy bírónak volt a lánya, nagyon jóban voltunk. Ő volt az egyetlen, akivel én – már akkor nagyon szélsőséges hangok voltak – színházba, koncertre el tudtam menni, ő volt az egyetlen, aki szívesen jött velem.

Ez három év volt, és nem érettségit, hanem képesítőt kaptunk. És megkaptam a segédlevelet is, női és lánykaruha-készítő segédlevelet. És ha egy fél évet rátanult valaki, akkor le lehetett tenni a mestervizsgát. Úgyhogy én ezt elvégeztem. Ott is vizsgázni kellett, és a város legjobb szabói adták ki a feladatokat, hogy annak alapján bírálják el, hogy megkapom-e. Emlékszem rá, hogy kaptam egy ruhát, ami egy borzasztóan kacifántos darab volt. Ebédszünetben hazaengedtek, nagyon el voltam keseredve, és mondtam az anyámnak, hogy ezt képtelen leszek megcsinálni. Anyám azt mondta, hát hogyan tudnád, és akkor elmagyarázta. Megcsináltam. És aki vizsgáztatott, az a szabó, abban volt legalább annyi tisztesség, hogy azt mondta, hogy kifogástalanul sikerült, pedig tudja, az volt a szándékom, hogy megbuktatom. De az iskola befejezése után már nem is igazán lehetett mit csinálni, mert ez már 1942-1943 körül volt. Nem tudtam már elhelyezkedni.

Mikor bejöttek a németek, nekem emlékezetes maradt, hogy mentem egyszer hazafelé, és két egészen fiatal, nagyon jóképű német katona leszóltott az utcán – rajtam sárga csillag volt természetesen –, és beszélgettünk. És az lett a vége, hogy meghívtam őket magunkhoz. Kicsit tágra meredt a szemük anyáméknak, mikor én két SS-katonával megjelentem a lakásban. S akkor leült a család, és beszélgettünk. Két nagyon értelmes, maximális empátiával rendelkező fiatal srác volt. Elmondták a háború összes rémségeit, és mindent elmondtak, hogy mire vigyázzunk, és higgyük el, ők nem tehetnek róla, hogy ez van. Őket hozzák, tőlük ez idegen, ezt kell csinálniuk.

Gondolom olyan – nem emlékszem rá pontosan –, olyan április körül lehetett, amikor jöttek a csendőrök, hogy elvisznek minket a gettóba. Az Arany János utcában volt a gettó. Annyit lehetett vinni, amit a kezünkben el tudtunk vinni. Apám már akkor nem volt otthon. Munkaszolgálatos volt. Akkor még lehetett lapokat kapni. És akkor ott összepakoltak. Ugyanakkor vitték el a házínénit is, aki szintén zsidó volt, a másik két lakó az nem. És a szomszédok jöttek át, és mindenki megnézte, hogy mit szeretne nekünk megmenteni, és ölszámra cipelték ki a holmit a lakásból. Beköltöztünk a gettóba. Engem elvittek onnan minden reggel dolgozni – aki akart mehetett, és én akartam menni, és jártam egy ilyen kertészetbe dolgozni, ahol katonák voltak a felvigyázók, és rendesek voltak. Palántázni kellett, meg mit tudom én, mit kellett csinálni. Fegyveres kísérettel vittek reggel, aztán este visszahoztak. Aztán nem sokkal utána, május végén, júniusban, összeszedték a gettóban lévőket, és vittek bennünket a téglagyárba. Ott aztán egymás hegyén-hátán, rettenetes körülmények között voltunk. Ott már csendőrök voltak, és ott is vagoníroztak bennünket, és onnan vittek Auschwitzba. Marhavagonokban vittek minket összezsúfolva. Én együtt voltam a nagyszülőkkel és anyámmal. Ha jól emlékszem, beiglit vittünk magunkkal, és nagyon kellett spórolni a kajával.

Na és amikor megérkeztünk Birkenaubá, ott kiszállítottak, és mindent ott kellett hagyni: kaját, amivel spóroltunk, a világon mindent ott kellett hagyni. És akkor ott volt a Mengele, ő szelektált minket, és csak így intett: jobbra, balra. Először a nagyapámat küldték el jobbra. Az róla az utolsó képem, hogy visszafordult, és annyit mondott, hogy vigyázzatok anyátokra. És akkor mi együtt maradtunk anyámmal és nagyanyámmal. Aztán nagyanyámat is elküldte jobbra, és akkor láttam őt utoljára. Akkor betelereltek minket egy nagy helyiségbe – ez júniusban volt már, gyönyörűen süttött a nap, emlékszem – és mindenkinek levágták kopaszra a haját, leszórtelenítették mindenütt. S emlékszem rá, egymásra néztünk anyámmal, és elkezdtünk nevetni. Kínunkban, mert szörnyen néztünk ki. És akkor le kellett anyaszült meztelenre vetkőzni, és vittek minket a fürdőbe. Akkor még mi azt nem tudtuk, hogy az lehet fürdő, lehet gáz. Akkor speciál fürdő volt. És hát törülköző semmi nem volt. Jött az ember libasorban, volt egy nagy kupac, amiben ruháknak nevezett rongyok voltak, és ami jött, azt vette fel az ember. Mi az auschwitz-i lágerbe kerültünk, az megsemmisítő láger, tehát onnan nemigen vittek munkára embereket. Ezért nem vagyok tetoválva.

Végig anyámmal voltam, mindenhol. Ha anyám nincs, akkor én nem kerülök haza. Én borzasztóan élehetetlen voltam. Ez, mondom, megsemmisítő láger volt. Itt nem voltak priccsek. Itt volt a barakk, és olyan 1000–1200 ember volt egy barakkban, és semmi, csak a csupasz föld, se takaró, semmi. És csak úgy lehetett lefeküdni, hogy a szemben lévő sornak a lába az én vállamnál volt, és az én lábam az ő vállánál volt. És ha valaki meg akart fordulni, akkor az egész sornak meg kellett fordulni, mert annyi hely nem volt. Azon a remek helyen töltöttem én el három és fél hónapot június végétől október közepe tájáig. Időnként jöttek szemrevételezni, mert volt olyan hír, hogy a szemrevalóbb fiatal nőket vitték bordélyokba. Amikor jöttek és lehetett látni, hogy most megint valami válogatás lesz, akkor bujkálni kellett, hogy ne lássák az embert. Meg volt azért, amikor munkára is elvittek. És mindig úgy volt, hogy én beálltam a sorba, és anyám mindig legalább négy-ötten hátrább állt, hogyha engem nem választanak be, hogy ő kilógjon, hogyha beválasztanak és őt nem, akkor oda lógjon. És ez volt nekem az utolsó válogatás; nem voltak már akkor rengetegen a táborban. Emlékszem, hogy ez Ros Hásáná első napján volt. És beválasztottak minket. És anyám azt mondta, ez borzasztó rossz, ami itt van, de már ezt megszoktuk. Nem kéne inkább itt maradni? És mondtam, hogy anyukám, idáig soha nem választottak be minket, most beválasztottak, akkor menjünk el. Azok közül, akik ott maradtak, egy sem jött haza.

És akkor elvittek minket Bergen-Belsenbe, ami felüdülés volt az Auschwitzhoz képest, mert itt zellsátrak voltak, szalma vagy mi a fene volt leszórva a földre, és mindenki kapott két pokrócot. Akkor már nagyon hideg volt. Leterítettünk négyen-öten egy pokrócot, összebújtunk, és a megmaradt pokrócokat rátettük magunkra. Auschwitzban a kaját azt nem lehet kajának mondani, mert az körülbelül olyan volt, mint mikor a rétet lekaszálják, aztán úgy megfőzik minden nélkül. Na most Bergen-Belsenben már azért valami normálisabb volt. És ott is volt egy sorozás, és besoroztak minket és elvittek bennünket Wienerstadtba, ahol egy hatalmas fegyvergyár volt. Ott már emberibbek voltak a körülmények: emeletes priccsek voltak, és mindenkinek megvolt a saját fekhelye. Minket bevittek egy hatalmas nagy hodályba – rengeteg ember dolgozott ott –, és mindenkit valahova leültettek. Én a terem teljesen más felébe kerültem, mint ahol anyám volt. Azon a részen kézígránátfejeket csináltak. És ott volt egy nagyon helyes munkafelügyelő. És kitudódott, hogy anyám jól beszél németül, s mondta a nő, hogy neki nem szabad velünk beszélgetni, de azért beszélgettek. És mondja, hogy ott, az előtte lévő sorban olyan nehezen

tanulják meg, amit kell csinálni. Erre anyám kapott az alkalmon, és mondta, hogy itt dolgozik a teremben a lánya, akinek nagyon jó a kézügyessége, nem próbálná-e ki. Ó dehogynem, úgyhogy átvittek oda.

Az első időben sok volt a munka, de aztán egyre kevesebb lett. És úgy határozott a vezetőség, hogy kinti munkára visznek, gyomokat irtani. És erre mondta ez a német felügyelő, az a nagyon rendes, az SS-nőnek, hogy neki három rabra szüksége van, mert nagyon sok áru van, amit még be kell csomagolni. Mellettem dolgozott egy volt osztálytársam is. És mondta, hogy anyám, én és az a csaj. Úgyhogy mi hosszú időn keresztül azt csináltuk: voltak ezek a kézigránátfejek, amikből egy bakelitdobozba mit tudom én, tizenkettőt kellett egy sorba rakni, és egy fadobozba nem tudom, hány ilyen dobozt berakni. És ő visszatartott nem tudom, hány ládával, és nekünk az volt a dolgunk, hogy minden reggel a ládákat kinyitottuk, kiöntöttük a sok kézigránátfejet, és estére becsomagoltuk. De melegben voltunk, és nem kellett odakint fagyoskodni.

Majd eljött az a nap, amikor mondták, hogy jönnek az angolok, jönnek az amerikaiak, jönnek az oroszok, és el kell vinni a foglyokat. És akkor bevagoníroztak minket, és három hétig utaztunk vagonokban. Ez már március-április körül volt. Valahova megérkeztünk, épphogy csak elhelyeztek, már kellett megint továbbmenni. Volt olyan nap, hogy az volt a napi élelem, hogy búzaszemet adtak így a markunkba, ami belefért, és ezt rágtuk. És végül megérkeztünk Theresienbe, úgyhogy nem tudtuk, hogy hol járunk, mert Theresienstadt a kirakattáborok egyike volt, ahol együtt maradtak a családok, csomagot kaphattak, levelezhettek. Az egy katonai városszerűen kialakított tábor volt, bástyás házak voltak, éltek ott emberek. Minket oda felvittek, és lentől a városból jöttek fel, mindenki kereste, hogy nincs-e hozzátartozója, ismerőse, rokona. És jött egy fiatal fiú, beszélgetünk, és mondja, hogy ők munkaszolgálatosok voltak, és van egy kórház, és ott teljesítenek szolgálatot. Kérdezem tőle, hogy Hochberger nincs véletlenül köztetek? Még most is emlékszem, hogy amikor kimondtam, akkor úgy éreztem, hát ilyen hülyeséget hogy lehet kérdezni ilyen helyen. Azt mondja, de, van, azt mondja, van, a Rudi, a legjobb barátom. Mondom, én meg az unokatestvére vagyok, szóljal már neki. És akkor elment, és úgy egy óra múlva megjelent az unokabátyám, és azt hiszem, az életem egyik legszebb ajándékát kaptam tőle, mert hozott két fogkefét, és ugye egy évig azt sem tudtuk, hogy néz ki. És hozott fel kaját. És egyszer felkeltünk reggel, és volt ott még egy miskolci nő, ha jól emlékszem, akivel nagyon összebarátkoztunk még Auschwitzban, és egy hajdúszoboszlói nő, egy keramikusművész. És anyám, ez a miskolci nő, ez a keramikus meg én fölébredtünk a sátorban, és nem volt egy lélek sem. És mentünk ki, és az egész tábor üres volt. Hát mi lehet? S akkor megtudtuk, hogy az éjjel bejöttek az oroszok.

Átvették az oroszok Theresienben a felügyeletet, és mondták, hogy mivel Theresienstadt Csehszlovákiához tartozik, természetesen először a cseheket viszik haza, és azokat a fiúkat, akik a kórházban dolgoztak, és mindegyik vihet magával két hozzátartozót is. Jött az unokabátyám, és mondta, hogy ő és van egy másik barátja, akinek senkije sincs, elvisznek minket kettőnket, meg ezt a miskolci nőt meg ezt a hajdúszoboszlói nőt, és akkor soron kívül haza lehet menni az oroszok különvonatán. Valamikor június végén, július elején keveredtünk mi haza. És akkor Pestre jöttünk, és mindenki rohant haza, hogy megnézzék, hogy ki maradt meg a családból. Mi mentünk a nagybátyámékhoz, ahol csak két nagynéném volt, még akkor a nagybátyám nem keveredett elő. Aztán volt valami zsidó segélyszervezet, valami pénzt vagy valami papírt adtak, már nem emlékszem rá. Csak arra emlékszem, hogy mentem az utcán, és összetalálkoztam egy régi miskolci ismerőssel, és mondta, hogy ad nekem pénzt. Mondom, ne adjál pénzt, hát mire föl. Tudta,

hogy mire jöttem haza. És mondta, hogy én csak nyugodtam fogadjam el a pénzt, mert apámnak üzlete van Miskolcon, és van mire. Hát mondtam, köszönöm szépen. És akkor lementünk Miskolcra. Miskolcon állítólag naponta kiírták a zsidó templom falán, hogy kik azok, akiket életben találtak, és állítólag ők már tudtak arról, hogy mi életben vagyunk. Volt egy albérleti lakása akkor már apámnak, már ott volt a nagynéném meg az unokanővérem is, és apámnak már akkor megvolt az üzlete. Apám összetársult egy másikkal, akinek volt egy ékszerüzlete a főutcán. Tehát látszer és ékszer lett, és az egy nagy üzlet volt. A társnak volt egy fia, aki kitanult látszerész volt, és volt egy kis üzlete és egy kis műhely is mögötte. Úgy döntöttek akkor anyámék, hogy ők lesznek a nagy üzletben, és ezt a kis üzletet vezetem én, és a fiú pedig bent dolgozott a műhelyben. Úgyhogy nem volt megélhetési problémám.

A visszaérkezésünk után egy-két napra el kellett menni, hogy valami ruhát vegyünk. Mikor mentünk vásárolni, akkor ismerkedtem meg a férjemmel. Textilkonfekció-üzletük volt, pont a város szívében, úgy hívták, hogy Weinich-udvar, nagy kétportális üzlet volt. És ott állt valami úriember fajta. Akkor még Weitzenfeldnek hívták. A lányok még Weitzenfeldnek születtek. Ha jól emlékszem, Pesten kaptuk meg a papírt a névmagyarosításról.

A férjeméknél három fiú, három lány volt, és mindegyik másképp magyarosított. Ő 1906-ban született Miskolcon. Kereskedő lett. Ez egy jól szituált család volt. Kiházásították a lányokat és a fiúkat is. Kivételt képezett Pali, aki segédeskedett a szülők üzletében, azzal, hogy amikor ők már nem lesznek, akkor az üzletet ő fogja örökölni. Deportálták a feleségét és a 12 éves fiát. Nem jöttek vissza. A szülők sem maradtak meg, ő egyedül volt.

Az egyik testvérének Pesten szövet-nagykereskedése volt. Volt két gyereke, ők leköltöztek Miskolcra, beköltöztek a szülők lakásába, és nagy meglepetést okozott, mikor Pali beállított. És akkor mondták, hogy ha már a Pista ott volt, akkor csinálja ő az üzletet, úgyhogy akkor együtt csinálták az üzletet. Majd a harmadik testvér, a Gyszi, aki szintén valami szövetben utazott itt Pesten, úgy döntött, hogy ő is beszállna az üzletbe. És ő is beszállt az üzletbe, úgyhogy ha én az üzletbe bementem, olyan voltam, mint egy előkelő idegen.

Én voltam húsz éves, ő meg negyven. De nagyon jóképű volt, nagyon jó kiállítású, nagyon kedves. Anyámék hallani sem akartak róla. És mindig azt mondták, hogy idős hozzám. Annyi kérőm volt, mint égen a csillag. Jöttek haza a zsidó fiúk, akik itt maradtak család, minden nélkül. Én meg szemrevaló lány voltam. Kérő lett volna, de nekem ez kellett, mert nyugodt, kiegyensúlyozott életre vágytam a deportálás után. Ha jól emlékszem, annak az évnek a decemberében esküdtünk. Egyházi esküvőnk volt [lásd: házasság, esküvői szertartás], mert még nem volt meg a felesége holtta nyilvánítása, és ezért nem lehetett polgári. És rá talán egy évre volt a polgári. Én első perctől szerettem volna gyereket, de egy évig nem maradtam teherben. Amikor Zsuzsikával terhes voltam, akkor már nem dolgoztam. Az ikrek 1950-ben születtek. Nem tudtuk, hogy ikrek lesznek. Őket is otthon szültem, és amikor az első kijött álltam volna fel, de mondta az orvos, maradjak csak, jön még egy. Az anyám rengeteget segített a nevelésükben. Én sok munkát el tudtam vállalni, mert tudtam, hogy ő velük lesz.

A lányokat nemcsak azért nem neveltük zsidónak, mert én nem voltam vallásos, hanem mindig az volt az elvem, hogy kétféleképpen egy gyereket nem lehet nevelni, és amikor ők iskolába kezdtek járni, akkor a vallás nem volt téma – ami szerintem nagyon helyes volt. Nekik az első találkozásuk a zsidóságukkal még Miskolcon volt. Ahol laktunk, ott volt egy belső udvar, és az egyik szomszéd

testvérének volt egy kislánya, annyi idős, mint az én gyerekeim, játszottak. Egyszer csak beszaladt Zsuzsika sírva. Azt mondta a hogyhívjákocska nekem, hogy én zsidó vagyok. Mondtam, hogy és ezért te miért sírsz? Hát ő azt hitte, hogy ez valami borzalmas sértés. És akkor magyaráztam meg neki, hogy zsidó vagy, zsidó az anyád, zsidó az apád, zsidó az egy vallás, ez nem téma már nálunk, egyik ember olyan, mint a másik, de ezért te ne sírjál, ez nem sértő. Ha azt mondják, hogy te zsidó vagy, akkor mondd nagyon büszkén, hogy igen, én zsidó vagyok. Én azért bementem a szomszédhoz, és mondtam, hogy ezt máskor hanyagolják el, mert ha nem tudnák, a felekezet ellen való izgatást ma már büntetik. És ez a gyerek nem magától találta ezt ki, ezt otthon hallhatta.

Nálunk mindig volt karácsony. Mindig volt plafonig érő fa. Az én gyerekkoromban otthon nem volt. Azt hiszem, nem is volt módunk rá. De már Zsuzsikánál volt, minden gyereknél volt karácsonyfa. Zsuzsikánál is volt, amit a Gyuri, a férje ugyan nehezen tolerált.

12 évi házasság után mentünk szét. 1957. szeptember 5-én. Elég sok huzavona után megállapodtunk abban, hogy ad havi ezer forintot a három gyerek után. Én mindenképp el akartam jönni Miskolcra. Nem szerettem. Tipikus kisváros. Volt egy ingatlanközvetítő a városban, és mondtam, hogy ha tudtok egy cserelakást Pesten, szóljatok. Rendben volt a lakásunk, szép volt és jó helyen. És egyszer csak telefonáltak, hogy volna itt valaki, aki szeretné nagyon sürgősen elcserélni a lakását egy miskolcira. Jött egy fiatal nő, nagyon tetszett a lakás – máris csinálhatjuk a papírokat. Mondtam, hogy azért csak szeretném megnézni, hogy mire cserélek. Apám jött fel velem. És eljöttünk, és volt ez a lakás, és nekem borzasztóan nem tetszett. A miskolci lakásban nagy franciaablakok voltak, nagy szárnyas ajtók, itt meg olyan kicsi volt minden. S azt mondta apám: „Ide figyelj, ez nem egy rossz lakás. Soha nem lesz ilyen alkalmad, hogy ingyen el tudd cserélni. Mert hiába szép a lakásod, a vidéki az vidéki. Pest meg Pest.” Hagytam magam meggyőzni.

Apám 1957-ben halt meg egyik napról a másikra, abban az évben, amikor feljöttünk Pestre. Akkor anyám még velünk maradt. Anyámnak volt özvegyi nyugdíja. És én sokat dolgoztam, éjjel-nappal dolgoztam.

Amikor széjjelmentünk, egy műanyag-szövetkezetben dolgoztam, még csak csoportvezető voltam. Alapító tag is ebben a szövetkezetben, a csínját-bínját tudtam, nagyon sokat dolgoztunk exportra. Az üzemvezető egy ilyen felső szervnek a felesége volt, fogalma sem volt a szakmáról. Nagyon sokat kellett menni külker vállalatokhoz tárgyalni, mindig én mentem vele. Így volt ismeretségem, és tudtam szerezni magamnak másodállást. Elmentem Pilismarótra, mert ott volt egy téesz, és meg kellett szervezni embereket, betanítani őket, szóval egy üzemet csinálni. Az 1970-es évek a téesz-melléküzemágak virágzásának kora. Az Új Gazdasági Mechanizmus 1968-as bevezetésétől kezdődően ugyanis a mezőgazdasági szövetkezetek ipari és építőipari tevékenységet végző csoportokat hozhattak létre, amelyek szabadon vállalkozhattak. – A szerk.] Oda jártam le minden délután munkaidő után. Anyu volt ezalatt a gyerekekkel. Végeredményben ő nevelte fel őket. 1977-ben halt meg.

Aztán nálunk lehetett bedolgozókat foglalkoztatni, és volt egy igen-igen nagy árvíz akkortájt, és hatalmas műanyaglepedőket csináltak a töltésre. Anyámat felvettem a szövetkezetbe bedolgozóként, és szombat-vasárnap csináltam hajnalig ezeket a lepedőket. Aztán még volt valami, ami megmaradt ékszer, gyűrű, kép, ez az, és amíg lehetett, azt eladtuk. És így éltünk meg.

Csoportvezetőként kezdtem, és üzemvezetőként mentem el nyugdíjba. Ha én belépek akkor a pártba, lehet, hogy én vagyok a szövetkezet elnöke. És mindennek ellenére eljutottam oda, hogy én lettem a szövetkezeti bizottság elnöke. Engem akkor jól fizettek. De nagyon sokat dolgoztam, mert kötetlen volt a munkaidő. Üzemvezető voltam, több mint száz ember dolgozott a kezem alatt. Én három üzemet vezettem egyetlen tanyán, kettőt Pesten. És nagyon jól tudták, hogy én a világon mindent, amit értük ki lehet harcolni, azt én kiharcolom. Minden ellenszolgáltatás nélkül.

A pártban soha nem voltam. Volt olyan a szövetkezetben, hogy az akkori párttitkár szólt nekem, hogy Évike, kérje a felvételét a pártba. És mondtam, hogy nagyon megtisztelő, de köszönöm szépen, nem. Nagyon meg volt lepve. Hát de miért nem? Mondtam, mert addig, amíg nekem kell a dolgozóimat megvédenem magukkal szemben, addig nincs szükség a piros könyvecskére. Ezt tudomásul vették. Tudták, hogy zsidó vagyok, tudták, hogy nem voltam hajlandó belépni a pártba.